

DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRİ ÖZNE OLABİLİR Mİ?

Özkan ÖZTEKTEN*

Özet

Dil bilgisi incelemelerinde, Türkçenin niteleme düzeni ileriye doğru olduğu hâlde, dönüşlü çatıya sahip olmayan fillerden önceki iyelikli kendi sözü, geriye doğru bir niteleme veya pekiştirme yaptığı varsayılarak pekiştirilmiş veya vurgulu özne olarak algılanmaktadır. Bu makalede iyelikli ve iyeliksiz kendi sözlerinin yapısı ve kullanımlarına göre cümlenin öznesi olup olamayacağı örneklerle tartışılmaktadır.

Anahtar sözcükler: *Türkçe, dönüşlülük zamiri, pekiştirmeli özne, vurgulu özne.*

Abstract

In the grammar studies, despite the fact that the qualification arrangement of Turkish is forward, the possessive forms of kendi word before the non-reflexive verbs are regarded as reflexive pronoun and named intensified subject or emphatic pronoun. In this article, I intend to argue whether a reflexive pronoun could be subject of a sentence as a glosseme with or without possessive suffixes or not.

Key words: *Turkish, reflexive pronoun, intensified subject, emphatic pronoun.*



Bir dil birimi olarak anlamdan çok, görevleri bulunan zamirler, kaynaklarda genel olarak nesnelere veya isimleri karşılayan, onların yerini tutan isim soy-lu sözler olarak açıklanmakta ve gerçekler dünyasındaki bir nesnenin dildeki karşılığı olan isimler gibi doğrudan doğruya bir nesnenin değil, o nesnenin adının yerini alabilen sözler olarak değerlendirilmektedir (Crystal 2001: 274; Crystal 2003: 376). Bu konudaki son çalışmalardan birinde Yıldız Kocasavaş, zamirle ilgili kaynakları değerlendirdikten sonra şöyle demektedir: “O hâlde *zamir*, diğer nesne adları gibi direkt nesneyi karşılayan kelimeler olmayıp, konuşan (mütakellim), konuşulan (hitap edilen), üçüncü şahıs (mütakellim ve muhatabın dışındaki) gibi varlıkları temsilî olarak veya işaret etmek suretiyle belirleyen kelimelerdir.” (Kocasavaş 2004: 29)

* Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Dönürlülük zamiri ise kaynaklara göre (Crystal 2001: 286; Crystal 2003: 392) bir hareketin yapıcısı veya olucusu ile o hareketten etkilenen veya hareketi etkileyenin, yani fiilin öznesi ile nesnesinin veya tamlayıcısının aynı olması durumunda ortaya çıkan dil birimi olarak tanımlanmaktadır¹. Bu tanıma göre de Şu cümleler, anlamca birbirlerine denk cümlelerdir:

Ben *beni* yıkadım. = Ben *kendimi* yıkadım. = Ben yıkadım.

Bu özelliği sen *sende* görmüyor musun? = Bu özelliği sen *kendinde* görmüyor musun?

Ben *benimle* konuşuyordum artık. = Ben *kendimle* konuşuyordum artık.

Aynı tanıma göre, aŐađıdakilere benzer, özneyle nesnenin veya tamlayıcının aynı olmadığı cümlelerde dönürlülük zamirinin bulunup bulunmadığı sorusu cevaplanmaya ihtiyaç duymaktadır; çünkü bu cümlelerdeki dönürlülük zamiri olarak kabul edilecek sözler, yukarıdaki tanımlamaya uygun değildir ve cümlelerin öznelerinden farklıdır²:

Ben bu konuyla ilgili olarak müdürle görüŐtüm ve *kendisine* gereken her Őeyi söyledim.

Beni sen *kendime* getirdin.

Ben sizden farklıyım; çünkü ben onun *kendisini* gördüm³.

Dönürlülük zamirleri için başka bir tanım sorunu da; bunların açıklamalarının, zamirlerin genel tanımlarıyla çeliŐmesinden kaynaklanmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi zamirler, nesnelere dildeki adlarını, yani isimleri karşılayan, onların yerini tutan isim soylu sözler olarak tarif edilmektedir; dönürlülük zamirleri, nesnelere veya onların dildeki karŐılıkları olan isimlerle değil, doğrudan doğruya ve sadece Şahıs zamirleriyle iliŐkidedirler⁴ ve onların yerini tutmaktan çok, onlara bir tür gönderme yapmak veya başka bir söyleyiŐle vurgulamak için kullanılırlar.

Bunun yanında “zamirler, iyelik eklerini alma bakımından diğer isimlerden çok farklı bir durumda bulunurlar... Diğer isimlere iyelik ekleri en geniŐ ölçüde getirilebilmektedir. İsmi yerini geçici olarak tutan kelimeler olan zamirler ise birkaç örneğin dışında (ET. sizime ‘benim olan sizlere, sizime’) iyelik eklerini almazlar denilebilir. Bu, Şu işaret zamirlerine de nadir olarak Şu-su,

¹ “Söz içinde yapılan iÇin yapana döndüğünü anlatan ve Şahıs kavramını pekiŐtirerek belirten kendi zamiri.”: Korkmaz 1992: 48; “Bunlara dönürlülük zamiri denmesinin sebebi, zamirin yapılan iÇin yapana döndüŐünü gösteren bir işlev yüklenmiŐ olmasındandır.”: Korkmaz 2003: 415; “Yapılan iÇin yapana döndüğünü gösterdiği için dönürlülük adılı da denir.”: Demir 2005: 319.

² *kendi* ve *kendisi* sözlerinin çeŐitli kullanımları ve özne gibi algılanmaları için bkz.: Yazar 2007

³ Bu tür cümleler için Gencan, “Öğretmenin kendisini gördüm. tümcesi: Öğretmeni gördüm.”le bir değildir.” açıklamasını yapmaktadır: Gencan 2001: 289.; ayrıca dönürlülük işlevi olmayan ama vurgulama için kullanılan kendi ve kendisi hakkında bkz., Koşaner 2005.

⁴ “Dönürlülük zamirleri, Şahıs zamirlerinden daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlamca katmerli kılan pekiştirilmiş bir tür Şahıs zamirleridir.”: Korkmaz 2003: 414.

bu-su şeklinde iyelik ekinin getirildiği görülmektedir.” (Kocasavas 2004: 39)⁵. Bu durumların dışında zamirler iyelik eki almazlar, yani iyelenemezler (Ergin 1993: 250; Eraslan 1999: 339).

Zamirlerin bu özelliğine rağmen, “asıl, öz”⁶ anlamları taşıyan sözlerin iyelik eki alarak dönüşlülük zamiri olduğunun kaynaklarda belirtilmesi dikkat çekicidir. Örneğin, Muharrem Ergin, bunların, ‘asıl, öz’ anlamındaki isimlerin iyelik eki almış şekilleri olduğunu ve iyelik eki alarak teklik ve çokluk birinci, ikinci, üçüncü şahısların özyerlerini, asıllarını, kendilerini ifade ettiğini, yani zamir olarak bu şahısları temsil ettiğini belirtmiştir (Ergin 1993: 258). Zeynep Korkmaz ise, aslında ‘kendi, öz’ anlamını taşıyan *kendi* adının iyelik ekleri yardımıyla bütün şahısları temsil eden bir zamire dönüştüğünü söylemektedir. (Korkmaz 2003: 415). Bu duruma göre, iyelik eki alan bir sözün, iyelinin yerine geçmesini kabul etmek gerekmektedir ki bu da dilin mantığına aykırıdır; çünkü iyelik ekleri, “ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden işletme ekleridir... Şu hâlde iyelik ekleri bir nesnenin *ben, sen, o, biz, siz, onlar* şahıslarına ait olduğunu ifade etmek için o nesneyi karşılayan ismin sonuna getirilen eklerdir.” (Ergin 1993: 211) ve bu ekler “... getirildikleri adların dışında fakat o adlara ait olan, o adların malı sayılan nesnelere şahıs olarak gösteren eklerdir.” (Korkmaz 2003: 259).

Dönüşlülük zamirinin iyelikli yapısına benzer bir durum, iyelik eki alarak zamirleştikleri kabul edilen soru ve belirsizlik sıfatlarında da bulunmaktadır. Muharrem Ergin bu tür sözler için şu açıklamayı yapmaktadır: “Zaten iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin bağlı oldukları nesnelere, şahısları ifade etmeleri dolayısıyla bir çeşit temsil vazifesi görerek eklendikleri bir çok kelimeleri, bu arada soru ve belirsizlik sıfatlarını zamir durumuna sokarlar. Fakat bu iyelik şekillerine zamir dememek, iyelik şekli olarak ad vermek lazımdır. Çünkü bunlar isim kök ve gövdeleri değil, bir çekim eki almış çekimli şekiller, ileride göreceğimiz iyelik gurubu adındaki kelime gurubunun birer parçasıdır. Onun için bunların bilhassa soru ve belirsizlik sıfatları ile yapılanlarının zamir gibi kullanıldıklarına dikkati çekecek, fakat bunlara bir kelime çeşidi, bir isim çeşidi olan zamir adını vermeyeceğiz. Demek ki bileceğimiz şey soru ve belirsizlik sıfatı olarak kullanılan isimlerin iyelik şekillerinin zamir gibi kullanıldıklarıdır.” (Ergin 1993: 264). M. Ergin, ayrıca belirsiz olarak temsil etme işinin Türkçede daha çok belirsizlik zamiri gibi kullanılan iyelik şekilleriyle karşılandığını ve bunların zamir yerinde kullanılan iyelik şekilleri olarak kabul

⁵ *sizime* okunuşunun yanlışlığı hakkında bkz. Tekin 1964.

⁶ König ve Siemund, birçok Avrupa dilinde etimolojileri bilinmemesine rağmen, bazı dillerde *vücut, kalp, baş, kemik* ve *ruh* anlamını taşıyan sözlerin pekiştirme ve dönüşlülük işlevine yol açtığını belirtmektedirler: König-Siemund 2000: 55-56; Türkçedeki *kendi* sözünün de böyle bir anlam taşıdığı hakkında bkz. Kononov 2001: 175-176.

edilmeleri gerektiğini, bunları asıl zamir saymamak gerektiğini de belirtir. (Ergin 1993: 264). Grönbech de bu sözün zamir olmadığını söylemektedir⁷.

Bütün bunlara göre, iyelik eki alan bir sözün iyenin yerine geçmesini kabul etmek mümkün olamayacağı gibi, iyelik grubunun tamlananı olan bu tür iyelikli şekillerin, grubun tamlayanı durumundaki zamirin yerine geçebilmesi de mümkün değildir:

bizim evimiz ≠ *biz*

bizim üçümüz ≠ *biz*

sizin çocuğunuz ≠ *siz*

sizin ikiniz ≠ *siz*

bizim kimimiz ≠ *biz*

sizin hanginiz ≠ *siz*

onların hiç birisi ≠ *onlar*

Bu tür sözlerin kullanımına bir örnek olarak; Orhan Veli Kanık, “Galata Köprüsü” başlıklı şiirinde belirsizlik bildiren sözleri, çokluk ikinci şahıs iyeliğiyle kullanır ve bunların özne çekiminde olduğu cümleler, üçüncü şahısta bildirilir:

*Dikilir köprü üzerine, / Keyifle seyrederim hepinizi. / **Kiminiz** kürek çeker, suya suya ; / **Kiminiz** midye çıkarır dubalardan; / **Kiminiz** dümen tutar mavnalarda; / **Kiminiz** cimacıdır halat başında; / **Kiminiz** kuştur, uçar; şairane; / **Kiminiz** balıktır, pırl pırl; / **Kiminiz** vapur, kiminiz şamandıra; / **Kiminiz** bulut, havalarda; / **Kiminiz** çatanadır, kırdığı gibi bacayı, / Şıp diye geçer köprüünün altından; / **Kiminiz** düdüktür, öter; / **Kiminiz** dumandır, tüter; / Ama **hepiniz, hepiniz...** / **Hepiniz** geçim derdinde.*

Benzer bir kullanım Attila İlhan’ın “İkinizden Hanginiz” şiirinde de vardır:

*ikinizden **hanginizin**/ saçları gece laciverdi siyah/ yıldız tozundan ışıltılı/ ve zengin/ bakır çalığı gözleri/ derin/ yer yer/ eflatuna çalıyor/ ikinizden **hanginizin**/ nemli dudakları fuschia/ kirpikleri kaşlarına dolaşık/ ağzı fena halde aşık/ başladığı her öpüşte kalıyor/ ikinizden **hanginizin**/ neyi noksan neyi fazla/ ikinizden hanginize sorsan/ her defasında/ kendisini ötekisi sanıyor/ çok fena aldanyor/ sahi siz/ hanginiz/ hanginizsiniz*

O hâlde, iyelikli başka bir şekil olan dönüştürülük zamirlerinin de grubun tamlayanı durumundaki zamirle, yani iyeyle eşit olup olamayacağı ve iyesine göre çekime girip giremeyeceği yeniden düşünülebilir:

⁷ “Eski Osmanlıcada ve erken Yeni Osmanlıcada henüz bir ad olan kendü. Meninski yükleme hâlini *gëndüü*, *gëndüt* olarak, yaklaşma hâlini ise *gëndüyé*, *gëndiyé* olarak verir. Yeni Osmanlıcada, aynı şekilde, dudak uyumu dolayısıyla son sesi iyelik eki olarak anlaşıldığından zamirlerin etkisine girdi: Yükleme hâli *kendini*, yaklaşma hâli *kendine*. Fakat kelime buna rağmen bir zamir olmadı; *kendi zlu* ‘bizzat oğlu (sein Sohn selbst)’ değil, ‘kendinin oğlu (sein eigener Sohn)’ mânâsına gelir.”: Grönbech 1995: 29.-30.

(benim)	?	ben	(bizim)	?	biz
kendim			kendimiz		
(senin)	?	sen	(sizin) kendiniz	?	siz
kendin					
(onun)	?	o	(onların)	?	onlar
kendisi			kendileri		

Türk dilinde dönüşlülük zamiri olarak kabul edilen sözlerden *kentü-kendü*, tarihî metinlerinde iyeliksiz olarak ve ikinci şahısta çekimlenmiş cümlelerde kullanılmış⁸; *öz* sözü de bazı metinlerde birinci veya ikinci şahısta iyelendiği hâlde, yüklemi üçüncü şahısta çekimlenmiş cümlelerin öznesi olarak yer almıştır⁹.

küregünğün için igidmiş bilge kağanınğın ertmiş barmış edgü ilinğe *kentü* yañıldığ, yablağ kigürtüg (KT-D, 23; BK-D, 19)

kendü hased kıılır-siz bizke kendü ukmaz erürler meger azkına (Kuran Tercümesi, 48: 15)

kendü Tañrıka tapunğıl bolğıl şükr kılganlardın (Kuran Tercümesi, 39: 66)

monçulayu körüp yene bo montag körmeklerine *kentü* ilinmezler (Altun Yaruk, 292², 24-25)

kentü özüm bilmedin yazmış yañılmış ayığ kıılınçımın *kentü* ökünüp erti (Altun Yaruk, 9², 11-12)

özüm arzuladı anıñ tapıñğa
tapıñğalı keldim anıñ қаpıñğa (Kutadgu Bilig, D528)

körüp buştum erse ilendi *özünğ*
serildim sañğa men tügüldi yüzünğ (Kutadgu Bilig, D795)

özüg arzu nimet bile semritip
erej birle avnur *özümüz* yatıp (Kutadgu Bilig, D5841)

avlalur *özüm* anıñ tuzuñğa
emlelür közüm anıñ tozuñğa (DLT, I, 296-3)

kögler kamuğ tüzüldi
ıvrık idiş tizildi

⁸ Dede Korkut Kitabı'nda da *kendü*, hiç bir şekilde birinci veya ikinci şahısta özne sayılan şekilde kullanılmamış, aynı zamanda iyeliksiz olarak da kullanılmıştır: *kendüye*, *kendüyi*, bkz. Ergin 1997: 454.

⁹ Eski Türkçede *kentü* ve *öz* hakkında bkz. Erdal 2004: 208-210

sensiz *özüm* özeldi
kelgil amul oynalım (DLT, III, 131-22)

çarşımda tolı edim-i sufra men aç
anı körüben kılur *özüm* °ayş u ıarab
niçük kilüp oturup temāşā kılsa
hatun-lar ılı-suvı-nıng allında °azab (Gülistan Tercümesi, 147-4)

oturganın körüp agyār birle yārım-nıng
özüm bu gayret otına tiledi kim yana
külüben ayttı ki min cem° sem°i men sa°dī
maᅇga ni kaygu özin küydürse pervāne (Gülistan Tercümesi, 231-10, 13)

munda *özünᅇ* evk iterge tiş biler
anda hem cennet temāşāsın tiler (Gülistan Tercümesi, 9-4, 5)

şiddete düşse *özünᅇ* zinhār °aciz bolmayın
soy tutup düşmen teri-sin dostunᅇ-nıng cübbesin (Gülistan Tercümesi, 113-8, 9)

dīvāneliᅇim bardur özümde *özüm* yoktur
sözüm barı tanuᅇtur °ayb yapkuᅇımız sin-sin (Şiban Han, 119b-9, 10)

yaᅇşı yamandur bu *özüm* °ışᅇdın yitişti bu sözüm
hey hey yitilmes °ışᅇ sözi men° itmeᅇgiz aᅇglamayın (Şiban Han, 122a-13,
122b-1)

Oysa Türkiye Türkçesinde dönüslülük zamiri sayılan *kendi* sözü hangi şahsın iyeliᅇini taşıyorsa o şahısta bildirilen cümlelerin öznesi olarak kabul edilmekte ve kaynaklarda *pekiştirmeli* (Hatipoᅇlu 1982: 118) veya *pekiştirilmiş* (Korkmaz 1992: 121; Zülfikar 1993: 43-51; Delice 1998: 191-208 Korkmaz 2003: 174) ve *vurgulu* (Kornfilt 1997: 157) *özne* olarak deᅇerlendirilmektedir:

Ben *kendim* geldim. (BEN) *Kendim* bulurum.

Sen *kendin* söylemişsin. (SEN) *Kendin* gidiyorsun.

Biz *kendimiz* dolaşırız. (BİZ) *Kendimiz* gideriz.

Siz *kendiniz* görürsünüz. (SİZ) *Kendiniz* almışsınız.

*

Dönüşlülük zamirinin özne olduğunun kabul edilmesi, Türkçenin çekim ve söz dizimi yapısına göre bazı soruları doğurmaktadır. Bu sorular şu şekilde sıralanabilir:

Soru: Yukarıda da değinildiği gibi iyelenmiş bir isim, iyesiyle nasıl eşit veya aynı olur ve çekime girer?¹⁰

(benim) kendim	?	ben
(senin) kendin	?	sen
(onun) kendisi	?	o

Soru: Birinci veya ikinci şahısta bildirilen bir cümlede aynı şahsı gösteren birden fazla özne aynı anda bulunabilir mi?

Sen (I) ve *sen* (II) gidebilirsin. *Sen* (I) *kendin* (II) gidebilirsin.

Ben (I) ve *ben* (II) yaparım. *Ben* (I) *kendim* (II) yaparım.

Soru: İyelikli dönüşlülük zamiri, şahıs zamiriyle birlikte kullanılıp özne kabul edildiği durumlarda, daima özne durumundaki şahıs zamirinden sonra gelmekte ve önce geldiği hiç bir örneğe rastlanamamaktadır. Bu durum bir cümlede öğelerin yer değiştirebilme özelliyle çelişmez mi?

men **özüm** kağan olurtuğuma yir sayu barmış bodun ölü yitü yadağın yalıñın yana kelti (KT-D, 27-28)

bilge Tonyuquq ben **özüm** Tabğaç ilinğe kılındım (T-I B, 1)¹¹

kağanım [ben] **özüm** bilge Tonyuquq ötüntük ötünçümün eşidü birti (T-I G, 8)

Türk bodunuğ Ötüken yirke ben **özüm** bilge Tonyuquq Ötüken yirig qonmış tiyin eşidip biriyeki bodun qırıyaqı yırıyaqı öngreki bodun kelti (T-I G, 10)

ay edgülerim men **özüm** teñgleser men bo emgekimdin idi ozğum qurtulğ-um yoq turur (Altun Yaruk, 10, 12-14)

¹⁰ Literatürde bu tür özneye itiraz niteliği taşıyan elle tutulur bir bilgiye rastlayamadık. Ancak 22-23 Ekim 1993'te gerçekleşen Türk Gramerinin Sorunları Toplantısında Prof. Dr. Hamza Zülfiyar tarafından sunulan "Özne Türleri ve Bunların Adlandırılmaları" başlıklı bildirden sonraki tartışma bölümünde şöyle bir diyalog olmuştur: "Ayşe İlker: Pekleştirilmiş özneye verilen örnekte, hangi sözlükte verildiğini anlayamadım, *ben kendim getirdim* cümlesindeki *ben kendim* pekştirilmiş özne olarak nitelendiriliyor. Ancak burada *kendim* kelimesinin *ben* öznesiyle eş değerde olduğunu düşünmüyorum. Çünkü *sen kendin gidebilirsin*, *biz kendimiz gidebiliriz* dediğimizde bunun yalnız başımıza *ben yalnız giderim*; *biz yalnız başımıza gideriz* anlamına geldiğini ve pekştirilmiş özne terimini de temkinle karşılamak gerektiğini düşünüyorum.

Zeynep Korkmaz: *ben kendim giderdim*; *sen kendin giderdin* örneklerinde *ben* ve *sen* ne olursa olursun öznedir. Burada *ben* ile *kendim* arasında bir bağlantı kuruyoruz. Ama *sen kendin giderdin*; *o kendisi giderdi* dediğimiz zaman, kelimeler değişse de yine özne o değişik kelimelerdir. *Ben kendim*, *sen kendin*, *o kendisi* dediğimiz zaman, ister istemez o zaman bu *kendi* kelimesi, ondan evvelki özneyi pekştirdiği için pekştirmeli özne durumundadır. Yani burada fonksiyon, görev çok önemlidir.": TGS-I: 50-51.

¹¹ Bu cümleye dair başka bir değerlendirme için bkz. Sertkaya 1995.

lāv-ı leŖker himmetidin uŖbu sedni baĖladınĖ

sin **özünĖ** yalĖuz turup hırsınĖa sed bağla yana (Ŗıban Han, 10b-5, 6)

Soru: Türkçenin niteleme düzeninde yardımcı öge önce, asıl öge sonrayken (Mundy 1955), dönüŖlülük zamirinin özne kabul edildiği durumlarda “pekiŖtirme” iŖini asıl ögeden sonraki yardımcı öge nasıl yapabilmektedir?

yard. öge	asıl öge	asıl öge	yard. öge
kırmızı	⇒⇒⇒⇒ kalem	sen	●●●●● kendin bilirsin.
yıkılmıŖ	⇒⇒⇒⇒ ev		
kapının	⇒⇒⇒⇒ kolu		

Soru: Özne olarak kullanılmadığı durumlarda, yani yapılan hareketten etkileneni (*kendisini*), etkileyeni (*kendisiyle*) veya hareketin gerçekteŖiĖi mekanı (*kendisine*, *kendisinde*, *kendisinden*) bildirdiğinde öznedeki kiŖiyi (*o*) kastetmesi, adına uygun olarak dönüŖlülüĖü sağlarken; özne olarak kullanıldığında bu dönüŖlülük iŖini nasıl yapmaktadır?

Ben <i>beni</i> gördüm.	=	Ben <i>kendimi</i> gördüm.
Sen <i>senden</i> bilirsin.	=	Sen <i>kendinden</i> bilirsin.
O <i>o</i> yapmadı.	? =	O (<i>onun</i>) <i>kendisi</i> yapmadı.

Soru: Yükleme oluŖturan fiilin dönüŖlü çatıda olduğu cümlelerde nesne veya diğer tamamlayıcılardan olmayan dönüŖlülük zamiri nasıl bir iliŖki içinde dönüŖlülük iŖlevini sağlamaktadır?

Sen *kendin* yıkanabilirsin.

Ben bu ipe *kendim* dolandım.

O *kendisi* yanıldı.

Biz *kendimiz* üzölmüŖüz.

Soru: Türkçenin tarihî metinlerinde iyelikli Ŗekil olan dönüŖlülük zamirleri hangi Ŗahıs iyeliğini taşırlarsa taşırsınlar, üçüncü Ŗahıs olarak nasıl algılanmıŖlardır?

özüm arzuladı anınĖ tapĖınĖa

tapınĖalı keldim anınĖ ĖapĖınĖa (Kutadgu Bilig, D528)

Soru: İyelikli zamirlerinin tamlayan durumunda olduğu tamlamaların tamlananları, niçin iyelikli zamirin iyesinden farklı olarak üçüncü Ŗahıs iyelik ekini almaktadır?

Sen *kendin-in* doktor-*u* olmuŖsun. ([*senin*] doktoru-*n* değil)

Hangimiz-in suç-u yok? ([bizim] suç-u-*muz* değil)

Benim *kendim-in* konuştuk-*u-nu* farz edelim.¹² ([benim] konuştuk-*u-m-u* değil)

Soru: Dönüşlülük zamirinin iyeliksiz olarak, iyelikli bir ismin önünde kullanıldığı yapılarda tamlayan yine zamir midir, yoksa başka türden bir söz müdür?

(benim) *kendi* kitabım

(senin) *kendi* sorunun

Bütün bu sorular şu şekilde cevaplanabilir:

Cevap: Türkçede iyelenmiş bir isim, iyesiyle aynı veya ona eşit olamaz. Bu sebeple de iyelikli yapılar, “*zamir gibi*” kullanılırken iyelik ekinin şahsına rağmen, üçüncü şahıs olarak değerlendirilmiştir. Bu sayede de burada örnekleri verilen kullanımlar ortaya çıkmıştır.

özüm arzuladı anıṅ tapṅıṅa

tapıṅalı keldim anıṅ kapṅıṅa

munda *özünṅ zevk* iterge tiş biler

anda hem cennet temāşāsın tiler

dīvāneliḡım bardur *özümde özüm* yoktur

sözüm barı tanuḡtur ʿayb yapḡuçımız sin-sin

Cevap: Dönüşlülük zamirleri yüklemde bildirilen hareketin öznesi ile nesnesi veya tamlayıcısının aynı olduğu durumlarda dönüşlük işlevini yerine getirmektedir. Bu durumun söz konusu olmadığı, yani dönüşlülük zamirlerinin özne sayıldığı kullanımlarda ise bir kuvvetlendirme veya pekiştirme işlevi söz konusudur. Ancak bu işlev, öznedeki zamire yönelik, geriye dönük, dönüşlü bir işlev değil; ileriye doğru, yani yüklemdeki harekete yöneliktir ve hareketin şahsını bir kat daha vurgulamak içindir. Bu da hareketin bir tür tamlayıcılığı veya tümleyiciliği sayılabilir. Bu da hem Türkçenin niteleme düzenine uygunluğu sağlamakta hem de dönüşlülük işlevi olmadığı hâlde, birinci veya ikinci şahısta bildirilen bir cümlede, aynı şahıstan birden çok özne bulunamaması durumunu doğrulamaktadır.

Sen *kendin* bilirsin.

O *kendisi* yapar.

¹² Bu cümle, Gramer Sorunları Toplantılarından birindeki tartışmada Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun tarafından söylenmiştir. Bkz. TGS-II: 374.

Cevap: Bu özellik Türkçenin tarihî metinlerinde *öz* sözü için iyelikli olarak, *kentü~kendü* sözü içinse hem iyeliksiz ve hem de iyelikli olarak izlenebilmektedir. Bu sözler, kullanıldıkları cümlelerdeki fiilleri “bizzat”, “şahsen” veya “kendi olarak” anlamlarıyla tamamlamış ve kuvvetlendirmiştir¹³. Bu sebeple de özne olan zamirden önce hiç kullanılamamakta, daima öznenin sonra ve fiilin önünde yer almaktadır.

anda kisre teŋgri bilig birtük üçün *özüm* ök kağan kıldım
“*ondan sonra Tanrı bilgi verdiği için şahsen/bizzat/kendim kağan kıldım*”

kentü yaŋıldıĝ
“*şahsen/bizzat/kendin olarak yanıldın*”

kendü hased kıılır-siz
“*şahsen/bizzat/kendin olarak hasetlenirsiniz*”

ben *özüm* Tabgaç ilinĝe kııldım
“*ben, şahsen/bizzat/kendim olarak Tabgaç ülkesine kııldım*”

bu ipe *kendim* dolandım
“*bu ipe şahsen/bizzat/kendim olarak dolandım*”

Bu durum, dönüşlü çatılarda bu zamirlerin kullanılmasını da geçerli kılmaktadır.

Cevap: Bazı kaynaklarda olduğu gibi (Deny 1941: 202; Kononov 2001: 177; Sinanoğlu 1967: 206; Kornfilt 1997: 138; Erdal 2004: 208), dönüşlülük zamiri gibi kullanılan sözlerin iyeliksiz olarak, iyelik eki almış isimler önünde sıfat olduğunun¹⁴ kabul edilmesi, bunların fiilin zarfı olabileceklerini de açıklayacaktır¹⁵.

kentü bodunum

kentü kentü köŋgülleri (Altun Yaruk, 120, 8)

barça *kentü kentü* öz öz orunlarıntın örü tutup... (Altun Yaruk, 396, 22)¹⁶

Cevap: *kendi* sözünün, Türkiye Türkçesindeki kullanımında genellikle *kimlik* değil, *nasıllık* veya *sebepliğin* olması ve *kendiliğinden* gibi bir kullanıma da girmesi, yukarıda açıklanmaya çalışılan bu niteleme özelliğinden kaynaklanıyor olmalıdır.

¹³ “Kendi kelimesi, tekil veya çoğul her şahsın iyelik ekini almış şekilleri ile belirtilen şahıs zamirleri olarak kullanılıyor: kendim = bizzat ben; kendin = bizzat sen vb. (...)Belirtme zahirinin kullanılmış olması (yükleme bağlanarak kullanılır) öznenin ayrıca ifadesine engel teşkil etmez. (...) Kendi kelimesi, iyelik eki almaksızın bir çeşit üçüncü şahıs zamiri olarak kullanıldığı hallerde *kendiliğinden* anlamı vermektedir.”: Sinanoğlu 1967: 206.

¹⁴ Taranan tarihî metinlerde bir yerde *kentü* sözünün iyelik eki almamış bir sözün önünde kullanıldığı tespit edildi: “... *kamaĝ biş ajuŋ tınlıĝlarĝ çaşurtaçı bulgadaçı kentü köŋgülig buşurtaçı emgetdeçi...*”: Altun Yaruk: 164.

¹⁵ Koşaner, bu gibi kullanımların da pekiştirme olduğunu savunmaktadır: Koşaner 2005: 123-124.

¹⁶ Altun Yaruk’taki bu ikilemeli kullanımlar bu sözlerin sıfat değerinde olduğunu göstermektedir.

– Peki, *nasıl* geldin buralara kadar?

– Ne var canım, *kendim* geldim.

– Çok güzel bir resim, *kim* yaptı bunu?

– *Ben* yaptım, hem de *kendim*.

Ben arayıp çağırmayı düşünüyordum ki o *kendiliğinden* geldi.

Ben arayıp çağırmayı düşünüyordum ki o *kendi(si)* geldi.

Sonuç

Bugün zamir gibi olan ve dönüşlülük işlevi dışında kullanılan sözler, Türkçenin seyri içerisinde iyelik eki almaya başladıklarından beri iyeliğin etkisiyle, o şahısta çekimlenmiş cümlelerde yer alabilmişlerdir.

kendi/öz yanıldın > kendin/özün yanıldı > kendin/özün yanıldın

Bu durum, belirsizlik zamiri gibi kullanılan sözler ile resmî veya protokol söylemlerindeki *zatiîli-niz* veya *bende-niz* gibi nezaket ya da saygı bildiren sözler için de aynıdır. İkinci çokluk şahıs iyeliği taşıyan *zatali-niz* sözü, iyelik ekinden ötürü zamanla ikinci çokluk şahısta çekimlenmiş cümlelerin öznesi olarak kullanılır olmuştur. Bu türden bir söz olan *bende-niz* “kulunuz” ise Türkçenin birinci teklik şahıs zamiri *ben* ile ilişkili olarak algılandığından, üçüncü teklik şahısta değil, birinci teklik şahısta çekimlenen cümlelerin öznesi gibi kullanılmaya başlamıştır.

Zatali-niz bu fikirde değil galiba. > *Zatali-niz* böyle düşünmüyor-sunuz galiba.

Bende-niz de dahil olabilir mi? > *Ben-deniz* de katılabilir miyim?

Böyle bir kullanım gelişmesi yaşayan *kendi* sözünün iyelikli şekilleri de ilgi (genitif), yükleme (akuzatif), yönelme (datif), bulunma (lokatif) ve çıkma (ablatif) durumu eklerini almadıklarında yalın (nominatif) durumda, yani özne sayılmışlardır. Oysa *kendi* ve *öz* sözlerinin, iyelik eki almış isimlerin önünde iyeliksiz olarak kullanıldıklarında oluşan niteleme durumuna benzer bir durum, iyelikli olarak fiillerden önce kullanıldıklarında da ortaya çıkmış ve aslında ileri doğru olan niteleme, vurgulama ya da pekiştirme işlevleri, taşıdıkları iyelik dolayısıyla geriye dönük olarak, yani dönüşlü olarak algılanmıştır. Bu da *pekiştirmeli* veya *pekiştirilmiş* özne gibi bir özne türünün değerlendirilmesine yol açmıştır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

- Altun Yaruk: Kaya, Ceval, *Uygurca Altun Yaruk-Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara, 1994.
- BK-D: Bilge Kağan-Doğu: Ergin, Muharrem (1970) *Orhun Abideleri*, İstanbul; Tekin, Talat, *Orhon Yazıtları*, Ankara, 1988.
- Crystal, David (2001) *A Dictionary of Language*, Chicago: University of Chicago Press, 2nd edition
- Crystal, David (2003) *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Oxford: Blackwell Publishing, 5th edition
- Cem Değer; Ayşen (1996). “Türkçedeki Dönüslü Adılların Yönetici Ulamlarının Tanımlanması” *X. Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, İzmir, 41-47.
- Delice, İbrahim (1998) ‘Türkçe Sözdiziminde Özne’, *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no.6, Sivas, 191-208.
- Demir, Tufan (2005) *Türkçe Dil bilgisi*, Ankara
- Deny, Jean (1941) *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul
- DLT: Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi*, C. I-IV, Ankara, 1992.
- Eraslan, Kemal (1999) ‘Zamirler’, *Türk Gramerinin Sorunları-II*, Ankara.
- Erdal, Marcel (2004) *A Grammar of Old Turkic*, Brill: Leiden-Boston.
- Ergin, Muharrem (1993) *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- Ergin, Muharrem (1997), *Dede Korkut Kitabı-II*, İndeks-Gramer, Ankara.
- Gencan, Tahir Nejat (2001) *Dil bilgisi*, Ankara.
- Grönbech, K. (1995) *Türkçenin Yapısı*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara.
- Gülistan Tercümesi: Seyf-i Sarayî, *Gülistan Tercümesi*, Haz. Ali Fehmi Karamanlıoğlu, Ankara, 1989.
- Hatipoğlu, Vecihe (1982) *Türkçenin Sözdizimi*, Ankara.
- Kocasavaş, Yıldız (2004) *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara.
- Kononov, Andrey Nikolayeviç (2001) *Gramatika sovromennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Multilingual Yay., İstanbul
- Korkmaz, Zeynep (1992) *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara
- Korkmaz, Zeynep (2003) *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara.
- Kornfilt, Jaklin (1997), *Turkish (Descriptive Grammar)*, Routledge: London-New York
- Koşaner, Özgün (2005) *Türkçede Dönüslü Yapıların Biçim-Sözdizimsel Özellikleri*, Dokuz Eylül Ü. Sosyal Bilimler Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- König, Ekkehard-Siemund, Peter (2000) “Intensifiers and Reflexives: A Typological Perspective”, *Reflexives: Forms and Functions*, Z. Frajzyngier-T. S. Curl (Eds.), Amsterdam: J. Benjamins Publishing, 41-74.
- KT-D: Kültigin-Doğu: Ergin, Muharrem (1970) *Orhun Abideleri*, İstanbul; Tekin, Talat (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara.
- Kuran Tercümesi: Ata, Aysu, *Türkçe İlk Kuran Tercümesi-Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Ankara, 2004.

- Kutadgu Bilig: Arat, Reşit Rahmeti (Haz.), *Kutadgu Bilig-I*, Ankara, 1991.
- Mundy, C. S. (1955), "Turkish Syntax as a System of Qualification", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 17, No. 2, 279-305.
- OT: Old Turkic
- Sertkaya, Osman (1995) 'Some problems of Köktürk history: The first line of the Tonyukuk Monument', *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara, 24-28.
- Sinanoğlu, Samim (1967) 'Kendi Kelimesinin Kullanılışları', *Dil bilgisi Sorunları*, Ankara.
- Şiban Han: Karasoy, Yakup, *Şiban Han Dîvânı*, Ankara, 1998.
- T-I B/G: Tonyukuk-I-Batı/Güney: Ergin, Muharrem (1970) *Orhun Abideleri*, İstanbul.
- Tekin, Talat (1964) 'On a Misinterpreted Word in the Old Turkic Inscriptions', *Ural-Altische Jahrbücher* 35, 1964, 134-144.
- Tekin, Talat (1988) *Orhon Yazıtları*, Ankara.
- TGS-I: *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22-23 Ekim 1993), Ankara, 1995.
- TGS-II: *Türk Gramerinin Sorunları-I*, Ankara, 1999.
- Uzuntaş, Aysel (2004), Almanca ile Mukayeseli Olarak Türkçede Dönüşlülük ve Dönüşlü Fiiller, Marmara Ü. Türkiyat Araştırmaları Ens. Basılmamış Doktora Tezi.
- Yarar, Emine (2007) 'Dönüşlü Adıllar ve Eylem Etkileşimi: Deneysel Bir İnceleme', *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 24, S: 2, Aralık 2007, 235-246.
- Zülfikar, Hamza (1995) 'Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı', *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22-23 Ekim 1993), Ankara.